

De Westeuropese veiligheidsproblematiek als toetssteen van Westeuropese samenwerking en integratie

R.H. Lieshout

Inleiding

Dit opstel begint met een uiteenzetting van een algemeen theoretisch antwoord vanuit een politicologisch gezichtspunt op de vraag welke factoren remmend dan wel stimulerend werken op processen van samenwerking en integratie tussen staten. Vervolgens wordt ingegaan op de gebeurtenissen en ontwikkelingen die vanuit dit theoretisch perspectief van het grootste belang zijn geweest voor de voortgang van het proces van Westeuropese eenwording sedert de Tweede Wereldoorlog.

In wat volgt zal slechts worden gerefereerd aan het gedrag van staten. Het gedrag van multinationals, politici, militairen, ambtenaren en burgers blijft buiten beschouwing. Dit is geen uitvloeisel van de gedachte dat staten 'echt' zouden bestaan, maar het resultaat van een methodologische beslissing. Deze beslissing kan worden verdedigd met de volgende argumenten. In de eerste plaats het formele argument dat er vanuit methodologisch oogpunt geen bezwaar is tegen een analyse waarbij men doet 'alsof' staten de enige handelende eenheden in het internationale systeem zijn (zèlfs als men beter weet). In de tweede plaats het materiële argument dat de door de redactie van *Leidschrift* toegemeten hoeveelheid pagina's geen andere mogelijkheid openlaat.

Samenwerking en conflict in het internationale systeem

Het gedrag van staten is erop gericht te overleven in het internationale systeem. Te dien einde trachten zij een zodanig grote macht op te bouwen, al of niet door middel van het samenwerken met andere staten, dat andere staten in het internationale systeem er vanaf zien agressie ten opzichte van hen te plegen. Zij proberen dit doel te bereiken door het versterken van hun arsenaal aan geweldsmiddelen, het vergroten van hun economisch potentieel en het versterken van hun internationaal aanzien (hun geloofwaardigheid). Bij het bepalen

van de politiek die het meeste bijdraagt tot overleven in het internationale systeem, maken staten een afweging van kosten en baten. Die politiek wordt gekozen die naar verwachting tegen de minste kosten het meeste bijdraagt aan het in stand houden van de macht van de staat. Aangezien geweld de *ultima ratio* van macht is, gaat bovendien op dat staten aan 'kanonnen' een hogere prioriteit zullen toekennen dan aan 'boter'. Tevens geldt dat staten een bepaalde politiek minder waarderen naarmate de opbrengsten van die politiek verder in de toekomst lijken te liggen.

Macht en afstand - Of staten met elkaar interacteren en de mate waarin dat gebeurt, is afhankelijk van de macht waarover zij beschikken en hun onderlinge geografische afstand. Naargelang een staat over meer macht beschikt, stelt deze zich 'actiever' op bij zijn pogingen zijn macht in stand te houden. Hoe geringer de afstand tussen staten, dat wil zeggen: hoe geringer de kosten die verbonden zijn aan het beïnvloeden van andere staten, hoe groter de waarschijnlijkheid dat staten elkaar daadwerkelijk beïnvloeden en hoe groter de afstand tussen staten, hoe minder waarschijnlijk dat dit het geval is. Dit houdt in, dat staten meer met elkaar interacteren naarmate zij machtiger zijn. Tevens impliceert dit, dat interacteren risico's met zich brengt. Het loont staten slechts met elkaar te interacteren indien zij over een zekere macht beschikken en als gevolg daarvan tevens een zekere bedreiging voor elkaar vormen.

Geloofwaardigheid - Voor een staat vormt zijn geloofwaardigheid een zeer belangrijk onderdeel van zijn macht. Hoe groter de geloofwaardigheid van een staat - anders gezegd: hoe groter de reputatie is van die staat zijn beloften en dreigementen daadwerkelijk uit te voeren - des te minder inspanningen het die staat kost de politiek van andere staten te beïnvloeden. Dit houdt in dat een staat er de voorkeur aan zou geven - teneinde te voorkomen dat hij beloften doet die hij later niet bij machte zal zijn na te komen - geen bondgenootschappen of overeenkomsten met andere staten af te sluiten. Een voorkeur die alleen maar sterker wordt naarmate de toekomstige ontwikkeling van het internationale systeem meer onzeker lijkt. Daar staat tegenover dat het deel uitmaken van een bondgenootschap, het afsluiten van een handelsverdrag, kan bijdragen tot het versterken van de macht van de staat, en daarmee tot het vergroten van de overlevingskansen in een onzekere wereld. Deze overwegingen leiden tot de conclusie dat een staat makkelijker verdragen afsluit die tot weinig verplichten, dan overeenkomsten waarbij zijn overleven op het

spel staat, en dat een staat bij verdragen van minder gewicht een langere looptijd accepteert dan bij verdragen waarbij zijn voortbestaan in het geding is.

Het belang dat staten hechten aan hun geloofwaardigheid bij hun pogingen te overleven in het internationale systeem, zorgt er tevens voor dat staten, wanneer zij dan toch overeenkomsten of verdragen afsluiten, zich daar meestentijds min of meer aan houden. Ook al kent het internationale systeem geen instantie die op het naleven van overeenkomsten en verdragen toeziet en die dit, desnoods met geweld, afdwingt, dit betekent niet dat in het internationale systeem chaos en willekeur heersen. De regel is dat staten zich zo goed en zo kwaad als het kan aan de regels van het internationale recht houden, de uitzondering is dat zij die regels overtreden. De waarschijnlijkheid dat een staat zijn belofte breekt, neemt toe naarmate het nakomen van een belofte de staat minder belangrijk toeschijnt - bijvoorbeeld omdat hij verwacht in de toekomst verder niets van doen te zullen hebben met de staat tegenover welke de belofte geldt - of naargelang hij verwacht dat het nakomen van de belofte meer kosten met zich meebrengt - bijvoorbeeld in het geval van een verdrag tot wederzijdse militaire bijstand.

Afhankelijkheden - Staten zijn afhankelijk van elkaar indien en in de mate waarin zij bij machte zijn elkaar te helpen en elkaar schade te berokkenen. Zij zijn daartoe beter in staat naarmate ze machtiger zijn en hun onderlinge afstanden kleiner zijn. Ook een afhankelijkheidsrelatie heeft een positieve en een negatieve kant. Enerzijds loont het staten een positie van autarkie op te geven, aangezien arbeidsverdeling leidt tot grotere welvaart. Anderzijds valt niet te ontkennen dat arbeidsverdeling voor staten risico's met zich brengt. Afhankelijkheden vormen per slot van rekening een bron voor mogelijke conflicten met andere staten. Staten die meer van elkaar afhankelijk zijn, drijven niet alleen meer handel met elkaar, maar voeren ook meer oorlog met elkaar. De gevolgen van wederzijdse afhankelijkheid voor de onderlinge betrekkingen variëren naargelang de uitgangspositie van de betrokken staten. Wanneer een staat ten opzichte van andere staten verhoudingsgewijs over veel macht beschikt en de afstand tot die andere staten klein is, dan bedenken de laatste zich wel driemaal alvorens een conflict met de relatief machtige staat aan te gaan, terwijl de relatief machtige staat een zekere toename van de macht van de andere staten niet als bedreigend ervaart. Het resultaat is dat de kans toeneemt dat een harmonie van belangen tussen deze staten ontstaat, en dat er sprake is van vreedzame samenwerking. Wanneer staten qua macht slechts weinig van elkaar verschillen en hun

onderlinge afstand klein is, dan is iedere toename in de macht van één van hen, bedreigend voor de macht van de andere staten en wordt derhalve de kans op een belangenconflict groter.

Escalatieprocessen en dominante coalities - Een staat tracht andere staten ertoe te bewegen zich enigermate te gedragen in overeenstemming met zijn wensen door deze staten positieve en/of negatieve sancties in het vooruitzicht te stellen. Dit houdt in dat de betreffende staat een gedeelte van zijn macht moet aanwenden om het gedrag van de andere staten te beïnvloeden. Er is sprake van een proces van escalatie tussen staten zolang zij doorgaan met het aanwenden van meer en meer van hun macht in pogingen elkaars politiek te beïnvloeden. Het is niet waarschijnlijk dat staten aan het begin van het escalatieproces al teveel van hun macht investeren in pogingen de politiek van andere staten te wijzigen. De onzekerheid over de gevolgen die mogelijk verbonden zijn met een politiek van escalatie leidt ertoe dat de staten die betrokken zijn bij een escalatieproces ernaar streven hun problemen zo spoedig mogelijk te regelen. Welk gedrag door de betrokkenen wèl zal worden getolereerd, welke eisen wèl zullen worden ingewilligd en welk gedrag en welke eisen niet, is in feite een kwestie van uitproberen van de kant van de betrokkenen. Slechts door middel van dit proces van 'trial and error' kunnen de betrokken staten de grenzen van het toelaatbare ontdekken. Vanzelfsprekend zijn tijdens dit proces fatale vergissingen niet uitgesloten.

Hoe groot ook de behoefte een conflict zo snel en zo geruisloos mogelijk te regelen, het zal duidelijk zijn dat staten doorgaan met het versterken van hun invloedspogingen zolang zij daar voordeel van verwachten. Zolang dit het geval is zetten staten keer op keer zwaardere middelen in om de tegenstander tot grotere inschikkelijkheid te bewegen. Het daadwerkelijk gebruik van geweld is daarbij het zwaarste middel.

In het algemeen komen in de loop van een escalatieproces waar meer dan twee staten bij zijn betrokken, steeds meer van hen tot de conclusie dat het niet loont de pogingen invloed te verwerven nog verder te versterken. Voor hen is de op dat moment bereikte uitkomst 'bevredigend' genoeg. Met als gevolg, dat ze proberen de overige staten zover te krijgen dat ook deze verder afzien van het nog verder versterken van hun pogingen. Of, en hoe snel, deze pogingen succesvol zijn, hangt af van de grootte van het machtsverwicht van de 'satisfied powers' tegenover de 'dissatisfied powers', oftewel: de mate waarin de 'tevreden' in staat zijn een 'dominante coalitie' te vormen. Hoe groter de macht van de dominante coalitie (die, voor alle duidelijkheid, uit één staat kan bestaan) ten opzichte

van de overige staten die deel uitmaken van een systeem - met andere woorden: hoe groter de mate van integratie van dat systeem - des te sneller bereikt een escalatieproces een uitkomst. Dit betekent dat naarmate een systeem meer is geïntegreerd besluiten sneller en makkelijker kunnen worden genomen, en op het naleven van de genomen besluiten beter kan worden toegezien.

De logica van collectief gedrag - Het resultaat van internationale samenwerking, bijvoorbeeld het produceren van een geloofwaardige afschrikking tegenover een gemeenschappelijke vijand, heeft veelal het karakter van een collectief goed. Dat wil zeggen, een goed met de volgende eigenschappen. Ten eerste vertoont het een relatief grote mate van niet-rivaliteit. Dit houdt in dat consumptie van het goed door één lid van de groep (in dit geval een groep bondgenoten) niet betekent dat er voor de andere leden niets over zou blijven. Ten tweede geldt, dat wanneer enig lid van de groep het goed consumeert, het niet doenlijk is te voorkomen dat de andere leden van de groep het goed eveneens consumeren.

Het bovenstaande impliceert dat in het geval dat binnen een bondgenootschap één of meer staten in zekere mate zelfstandig kunnen voorzien in een geloofwaardige afschrikking tegenover de gemeenschappelijke vijand, het voor ieder van de betrokken staten aantrekkelijk is te proberen een van die staten te laten opdraaien voor de kosten van de produktie van dit collectieve goed en zelf een zogenaamde zwartrijder te worden. Het zal duidelijk zijn dat dit niet erg bevorderlijk is voor de onderlinge samenwerking. Maar waarschijnlijk weten de betreffende staten een *modus vivendi* te vinden. Tegenover de gemeenschappelijke vijand vertonen zij dan 'balancing'-gedrag. In de situatie dat geen van de betrokken staten bij machte is zelfstandig enige hoeveelheid van het collectieve goed te produceren, is de conclusie van de 'logica van collectief gedrag' ronduit somber: deze staten slagen er niet in met elkaar samen te werken. Ieder van hen tracht op zijn eigen houtje tot een vergelijk te komen met de gemeenschappelijke vijand. De betreffende staten vertonen dan 'bandwagoning'-gedrag.

Conclusie - Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken dat integratieprocessen binnen een groep van staten slechts kans van slagen hebben wanneer zich binnen die groep een dominante coalitie heeft gevormd die voldoende machtig is tegenover de overige staten om haar wil aan hen op te kunnen leggen. Integratieprocessen verlopen voorspoediger naarmate het verschil in macht tussen de domi-

nante coalitie en de overige betrokken staten groter is. Wanneer een dominante coalitie niet tot stand komt, prefereren staten samenwerkingen boven integreren. De samenwerking tussen staten komt makkelijker tot stand en verloopt soepeler naargelang het resultaat van de samenwerking voor hen van minder belang is. Zij komt moeilijker van de grond en verloopt moeizamer naarmate meer van hun macht in het geding is en de toekomst meer onzeker lijkt. Voor het geval het beoogde doel van de samenwerking een collectief goed betreft, geldt dat deze samenwerking niet tot stand komt indien geen van de betrokken staten bij machte is zelfstandig enige hoeveelheid van dit collectieve goed te produceren - hoe groot ook de voordelen van de samenwerking zouden zijn voor de betrokken groep van staten.

Belangrijkste ontwikkelingen in het Westeuropese integratieproces sedert 1945

De Verenigde Staten en de wederopbouw in West-Europa - De Amerikaanse politiek na de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van West-Europa was vóór alles gericht op het scheppen van de voorwaarden die ertoe zouden leiden dat de Westeuropese landen in de toekomst bij machte zouden zijn weerstand te bieden aan eventuele Russische pressie. Bij het verwezenlijken van deze doelstelling werden de Verenigde Staten in de eerste jaren na de oorlog ernstig gehinderd door, enerzijds de economische en bestuurlijke chaos die met name in Frankrijk en Italië heerste, en anderzijds de ten gevolge van grote binnenlandse druk noodzakelijke snelle en omvangrijke Amerikaanse demobilisatie. De snelle achteruitgang van het aantal Amerikanen onder de wapenen zorgde ervoor dat de Amerikaanse pogingen de in moeilijkheden verkerende regimes in West-Europa te ondersteunen gedurende de eerste jaren na de oorlog beperkt bleven tot het verlenen van economische hulp en het ter beschikking stellen van militair materieel. In maart 1947 formuleerden de Verenigde Staten de Truman-doctrine, waarin zij verklaarden bereid te zijn economische en militaire hulp te verlenen aan de vrije volkeren van de wereld in hun strijd tegen onderdrukking door gewapende minderheden of buitenlandse krachten. Aan de Truman-doctrine kleefde echter het bezwaar dat hulp slechts op ad hoc basis zou kunnen worden verstrekt en dat zij geen antwoord vormde op de enorme economische problemen waardoor heel Europa werd getroffen. Bovendien was het niet van belang ontbloot dat door een aanbod van Amerikaanse hulp dat gold voor alle Europese landen, de Sovjetunie in het defensief zou worden gedrongen. In juni 1947 werd het Amerikaanse aanbod, in de vorm van het zogenaamde Marshall-plan, in de openbaarheid

gebracht. De Sovjetunie reageerde afwijzend op het Amerikaanse initiatief. Zij bleek niet bereid te voldoen aan de door de Verenigde Staten gestelde voorwaarden voor het ontvangen van hulp, aangezien deze een inbreuk zouden betekenen op de Russische soevereiniteit. De Sovjetunie dwong de andere Oosteuropese landen eveneens af te zien van deelname aan het Marshall-plan. Met als resultaat dat in de nasleep van het Amerikaanse aanbod voor het eerst de deling van Europa zichtbaar werd in een door de Verenigde Staten geleid westelijk blok en een door de Sovjetunie gedomineerd oostelijk blok die de geschiedenis van dit werelddeel na 1945 zou kenmerken.

In juni 1948 maakten de Verenigde Staten, in reactie op de in februari 1948 gepleegde staatsgreep in Tsjechoslowakije, kenbaar regionale samenwerkingsverbanden ten bate van de collectieve veiligheid te willen bevorderen, en bereid te zijn daarin te participeren wanneer dit in het belang zou zijn van de nationale veiligheid. Een maand later begonnen onderhandelingen tussen de leden van de in maart 1948 opgerichte Brusselse Verdragsorganisatie (Frankrijk, Groot-Brittannië en de landen van de Benelux) enerzijds en de Verenigde Staten anderzijds teneinde te komen tot het sluiten van een defensief verbond. Op 4 april 1949 volgde de ondertekening van het Noordatlantisch Verdrag, waarbij de ondertekenende landen - behalve de reeds genoemde landen behoorden ook Canada, Noorwegen, Denemarken, IJsland, Italië en Portugal tot de ondertekenaars - zich verbonden een aanval op één van hen te zullen beschouwen als een aanval op hen alle en hiertegen alle noodzakelijke maatregelen te treffen, inclusief het gebruik van geweld. Het verdrag hield feitelijk een eenzijdige garantie in van de Verenigde Staten voor de veiligheid van West-Europa. Bij het afsluiten van het verdrag speelden militair-strategische overwegingen overigens geen prominente rol. Allesoverheersend was de sterk gevoelde noodzaak in West-Europa op zo kort mogelijke termijn het vereiste vertrouwen te scheppen voor economisch herstel. De eenzijdige Amerikaanse garantie binnen het kader van het NAVO-verdrag leek daartoe het beste middel.

Eén van de voorwaarden die de Verenigde Staten hadden verbonden aan hun aanbod van economische hulp aan Europa in het kader van het Marshall-plan, was dat de Europese mogendheden zelf het initiatief zouden nemen bij het opstellen van een gemeenschappelijk hulpprogramma. Op deze wijze zou het plan een impuls kunnen geven aan het streven naar Europese eenheid. De Amerikaanse beleidmakers waren namelijk tot de slotsom gekomen dat economische integratie een voorwaarde was voor het economisch herstel van Europa. Nadat de Sovjetunie te kennen had gegeven niet op het Amerikaanse aanbod in te zullen gaan, begonnen in juli 1947 onderhandelingen tussen de Westeuropese mogendheden in het zogenaamde Comité voor Europese

Economische Samenwerking (CEES) over een gemeenschappelijk voorstel aan de Verenigde Staten met betrekking tot de besteding van de hulp. Belangrijkste struikelblok bij deze onderhandelingen vormde de opzet van de organisatie die belast zou worden met het toezicht op de uitvoering van de Marshall-hulp. Met name de Amerikaanse eis dat deze Europese organisatie een permanent karakter zou moeten krijgen, was voor landen als Frankrijk en Groot-Brittannië onaanvaardbaar. Na enige maanden van hard onderhandelen namen de Verenigde Staten tenslotte genoegen met de toezegging van de Westeuropese landen dat zij, zodra het Europees herstelprogramma (ERP) door de Verenigde Staten zou zijn aanvaard, zouden gaan werken aan een permanente Europese organisatie. De structuur van de uiteindelijk in 1948 opgerichte Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) verraadde de geringe animo bij de Westeuropese mogendheden voor economische integratie. De organisatie verschaftte slechts een kader voor intergouvernementele samenwerking.

Hoopgevoller vanuit het perspectief van de Westeuropese integratie was het in mei 1950 door Frankrijk gelanceerde initiatief dat voorzag in het onder een gemeenschappelijke autoriteit met supranationale bevoegdheden stellen van de Franse en Westduitse kolen- en staalindustrie. Een belangrijke overweging bij dit zogenaamde Schuman-plan was tevens, dat het inkapselen van de Bondsrepubliek in een netwerk van Westeuropese samenwerkingsverbanden een antwoord zou kunnen vormen op het probleem hoe een toekomstige dominantie van West-Europa door een economisch herrezen West-Duitsland kon worden voorkomen. In de Bondsrepubliek was men zich terdege bewust van het bij Frankrijk en de andere Westeuropese mogendheden bestaande wantrouwen ten aanzien van een Westduits herstel. Men greep met beide handen de mogelijkheid aan door een actieve deelname aan dit eerste Europese initiatief althans een gedeelte van dit wantrouwen weg te nemen om op die manier een stap te zetten naar het herwinnen van volledige soevereiniteit. Italië en de landen van de Benelux stonden ook positief tegenover het Franse voorstel. April 1951 werd het ontwerpverdrag voor een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) door de deelnemende landen ondertekend. In augustus 1952 trad de EGKS in werking.

Ten aanzien van de veiligheidsproblematiek trachtte Frankrijk in de eerste jaren na de oorlog het herleven van de Duitse dreiging mede te voorkomen door te proberen samen met Groot-Brittannië een collectieve hegemonie over West-Europa te vestigen. In maart 1947 werd daartoe het verdrag van Duinkerken ondertekend. Op initiatief van Groot-Brittannië - en met Amerikaanse instemming - werd vervolgens in maart 1948 de Brusselse Verdragsorganisatie (BTO) opgericht. Volgens de preambule van het verdrag had de BTO tot doel

hernieuwde Duitse agressie te weerstaan, maar het cruciale artikel 4 voorzag daarnaast (de 'coup van Praag' was net gepleegd) in wederzijdse bijstand indien een van de leden in Europa het slachtoffer zou worden van een, niet nader gespecificeerde, gewapende aanval.

Groot-Brittannië had dan wel de aanzet gegeven tot het oprichten van de BTO, maar stond toch afwijzend tegenover nauwe banden met het Europese continent. Het Britse initiatief was vooral ingegeven door de gedachte dat dit door de Verenigde Staten zou worden gewaardeerd als een eerste, broodnodige aanzet tot een Europees verdedigingssysteem, waar uiteindelijk de op te richten Westduitse staat ook deel van zou uitmaken. Groot-Brittannië meende vooral nog in en met zijn 'Gemenebest' een zelfstandige rol te kunnen spelen naast West-Europa en de Verenigde Staten, met welk land het bovendien een speciale relatie had, of dacht te hebben. Een zo verreikend voorstel als het Schuman-plan was dan ook onaanvaardbaar voor Groot-Brittannië. Het zag op voorhand af van deelname aan de onderhandelingen die zouden leiden tot de oprichting van de EGKS.

De Britse huiver voor een nauwe betrokkenheid bij het Europese vasteland, vormde een belangrijke factor in het mislukken van een ander Frans initiatief dat in 1950 werd ontplooid: het Pleven-plan. Dit plan was een antwoord op de door de Verenigde Staten - na de Noordkoreaanse invasie van Zuid-Korea in juni 1950 - aan de Westeuropese mogendheden gestelde eis, dat deze het binnen twaalf maanden eens zouden moeten zijn over de vorm die de Westduitse herbewapening zou moeten krijgen. Frankrijk stond als enige lidstaat afwijzend tegenover de oplossing de Bondsrepubliek tot de NAVO te laten toetreden. Het Franse alternatief behelsde het voorstel te komen tot de oprichting van een Europees leger waarvan Duitse eenheden deel zouden uitmaken. De Bondsrepubliek zelf zou geen leger krijgen. Na enige aarzeling reageerden de Verenigde Staten enthousiast op dit plan. Het zou een nieuwe impuls betekenen voor de beweging naar een verenigd Europa. Groot-Brittannië hield zich echter afzijdig. Het stuurde slechts een waarnemer naar de onderhandelingen die volgden op het Franse initiatief. Die onderhandelingen leidden in mei 1952 tot het ondertekenen van het verdrag voor de oprichting van een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) door Frankrijk, Italië, West-Duitsland en de Beneluxlanden. Hierna stokte het besluitvormingsproces echter. Doordat Groot-Brittannië geen deel uitmaakte van de EDG, leek een Westduitse suprematie van het Europese leger verzekerd en dit was voor Frankrijk onverteerbaar. Bovendien leek met het ondertekenen van een bestandsovereenkomst in Korea in juli 1953 de noodzaak voor de Westduitse herbewapening te zijn weggenomen. In augustus 1954 besloot de Franse Nationale Vergadering het EDG-verdrag niet in behandeling te nemen.

Na het mislukken van de EDG dreigde het gevaar dat de Verenigde Staten, in het licht van de gebleken geringe bereidheid van de West-europese mogendheden samen te werken ten bate van de eigen verdediging, hun politiek ten opzichte van West-Europa zouden herzien. Deze dreiging bracht Groot-Brittannië en Frankrijk ertoe binnen enkele maanden alsnog een constructie voor de Westduitse herbewapening te vinden die voor alle betrokken partijen aanvaardbaar was. Dit compromis werd in oktober 1954 neergelegd in de zogenaamde Parijse Akkoorden en kende verschillende elementen. De BTO werd omgevormd tot de Westeuropese Unie (WEU) - tot welke unie West-Duitsland en Italië vervolgens zouden toetreden - en de Bondsrepubliek zou lid worden van de NAVO. Aan de Franse verlangens werd tegemoet gekomen door de Britse belofte tot 1998 (in welk jaar het verdrag van Brussel zou aflopen) vier divisies en een gedeelte van de Britse luchtmacht in West-Duitsland te stationeren. De Bondsrepubliek beloofde op haar beurt af te zien van de produktie van 'atomische, bacteriologische en chemische' wapens. In ruil her kreeg West-Duitsland de volledige soevereiniteit, zij het dat enige beperkingen bleven bestaan.

In mei 1955 presenteerden de Beneluxlanden een plan het terrein van de werkzaamheden van de EGKS uit te breiden en te komen tot een Europese economische gemeenschap. Frans enthousiasme voor dit initiatief bleef beperkt tot het onderdeel van het plan waar gewag werd gemaakt van onderzoek in Europees verband naar het vreedzaam gebruik van kernenergie. Terwijl de Bondsrepubliek, Italië en de landen van de Benelux primair geïnteresseerd waren in het oprichten van een douane-unie en samenwerking op het gebied van kernenergie van ondergeschikt belang achtten, was voor Frankrijk een bevredigende regeling van het laatste een absolute voorwaarde voor deelname aan het eerste. Een Europese organisatie op dit terrein zou Frankrijk een greep geven op de Westduitse nucleaire industrie voor niet-militaire doeleinden. Ook in dit geval bleek West-Duitsland bereid tegemoet te komen aan de Franse verlangens. Maart 1957 werden de oprichtingsverdragen van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en van Euratom in Rome ondertekend. Beide verdragen traden in 1958 in werking.

Toenemende spanningen binnen de NAVO - West-Europa herstelde opmerkelijk snel van de verwoestingen die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren aangericht. De Marshall-hulp was een groot succes. West-Europa maakte een periode door van indrukwekkende economische groei, die tot het begin van de jaren zeventig zou voortduren. De grote toename van de welvaart in West-Europa hield in dat de

aanvankelijk bestaande machteloosheid en de daarmee gepaard gaande afhankelijkheid van de Verenigde Staten sterk verminderde. Met als resultaat dat de samenwerking en de besluitvorming binnen de NAVO er niet makkelijker op werden.

De spanningen binnen het Atlantische bondgenootschap werden versterkt door successen van de Sovjetunie op militair gebied. In oktober 1957 slaagde de Sovjetunie erin een satelliet, 'Spoetnik' genaamd, in een baan om de aarde te brengen. Deze prestatie toonde de wereld, zo leek het, dat de Sovjetunie nu over de middelen beschikte de Verenigde Staten met kernwapens te bestoken en creëerde een belangenconflict tussen de NAVO-bondgenoten met betrekking tot de te volgen strategie in het geval van een oorlog met de Sovjetunie, dat deze nimmer wisten op te lossen.

Dit belangenconflict hield in dat, aan de ene kant, de Verenigde Staten een mogelijke oorlog beperkt zouden willen houden tot Europees grondgebied (een streven dat door de Sovjetunie werd gedeeld), terwijl, aan de andere kant, de Westeuropese mogendheden hoopten dat die oorlog door de Sovjetunie en de Verenigde Staten over hun hoofden heen met strategische kernraketten zou worden uitgevochten. De belangentegenstelling had ook gevolgen voor de functie en de omvang die de conventionele verdediging van het centrale front (de grens van de Bondsrepubliek met de DDR en Tsjechoslowakije) volgens de bondgenoten zou moeten hebben. Naar het oordeel van de Verenigde Staten zou de troepenmacht aan dit front bij machte moeten zijn een Sovjet-invasie tot staan te brengen en de Russische troepen mogelijk terug te drijven. De Westeuropese landen daarentegen (en West-Duitsland in het bijzonder), waren van mening dat de troepenmacht aan het centrale front zou moeten dienen als een soort ontstekingsmechanisme voor de Amerikaanse strategische kernmacht.

De door de Verenigde Staten in antwoord op de versterkte Russische dreiging ontwikkelde strategie van het 'flexibele antwoord' leek de bange vermoedens van de Westeuropese mogendheden alleen maar te bevestigen. In mei 1962 riepen de Verenigde Staten de bondgenoten in de NAVO op hun conventionele verdediging te versterken. In hun visie was een verdediging die het moment van de beslissing al of niet strategische kernwapens in te zetten zo lang mogelijk uitstelde, geloofwaardiger dan een verdediging waarbij de Verenigde Staten binnen de kortste keren voor deze beslissing zouden staan. Frankrijk betoonde zich de meest felle tegenstander van 'flexible response'. Het aanvaarden van deze strategie door de NAVO zou de afhankelijkheid van West-Europa van de Verenigde Staten alleen maar versterken, zonder de geloofwaardigheid van de verdediging van West-Europa ook maar enigszins te vergroten. In maart 1966 trok Frankrijk zich daarom terug uit de gemeenschappelijke bevelsstructuur van de NAVO.

De Franse terugtrekking en de instelling in april 1967 van de Nuclear Planning Group (NPG), in welk kader de Verenigde Staten de bondgenoten zouden raadplegen over de te volgen nucleaire strategie van het bondgenootschap, maakten de weg vrij voor een compromis tussen de Verenigde Staten en de Westeuropese lidstaten van de NAVO. In december 1967 werd de nieuwe strategie door de NAVO aanvaard.

Na de oprichting van de EEG bekoelde het Amerikaanse enthousiasme voor Westeuropese integratie aanmerkelijk. Het werd de Verenigde Staten al spoedig duidelijk dat de verscherpte concurrentie op de wereldmarkt die de EEG met zich bracht, in sommige opzichten wel heel nadelig voor hen uitpakte. De herwonnen Westeuropese economische macht leidde tot steeds meer en steeds omvangrijker conflicten tussen de Verenigde Staten en West-Europa. Nu hadden de Verenigde Staten deze situatie in zekere mate wel voorzien, een min of meer protectionistisch West-Europa was de prijs die de Amerikanen zouden moeten betalen voor een West-Europa dat minder gevoelig zou zijn voor Russische druk, maar naar de mening van de Verenigde Staten waren de Westeuropese landen daarin veel te ver gegaan. Vooral het in de loop van de jaren zestig tot stand gekomen gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EEG vormde al spoedig een steen des aanstoots voor de Amerikanen. Vanuit het standpunt van de Verenigde Staten was dit weinig meer dan een poging om enerzijds de Westeuropese markt af te sluiten voor buitenlandse (en dan met name Amerikaanse) landbouwproducten en anderzijds reusachtige landbouwoverschotten te produceren en die vervolgens te 'dumpen' op de wereldmarkt en zodoende de buitenlandse concurrentie (en dan opnieuw in het bijzonder de Verenigde Staten) daarvan te verdrijven.

De Amerikaanse irritatie hieromtrent werd nog versterkt door de gedachte dat de Westeuropese economische voorspoed voor een groot deel werd betaald door de Amerikaanse belastingbetaler. In de zin dat dankzij de Amerikaanse defensie-inspanningen de Westeuropese lidstaten van de NAVO het zich konden veroorloven hun verdediging te verwaarlozen. Deze gedachte werd met name gevoed door de wetenschap dat de Westeuropese landen gedurende vrijwel de gehele periode van het bestaan van het bondgenootschap hun beloften over de door hen te leveren bijdrage aan de conventionele strijdmacht van de NAVO niet zijn nagekomen. Keer op keer hadden de Verenigde Staten getracht hun bondgenoten door middel van overeenkomsten en plechtige beloften te binden aan een grotere defensie-inspanning, maar even zovele keren waren deze pogingen op een mislukking uitgelopen.

De Amerikaanse onvrede over het zwartrijdersgedrag van de West-Europeanen nam aan het einde van de jaren zeventig sterk toe en leidde in de jaren tachtig voortdurend tot wrijvingen tussen de bond-

genoten. In zeker opzicht viel het Amerikaanse ongenoegen goed te begrijpen. Per slot van rekening betaalden de Verenigde Staten gemiddeld ongeveer 68% van de totale kosten van de NAVO en namen zij wat de kernwapens betrof - en deze vormden toch de *raison d'être* van het bondgenootschap - zelfs 98% van de kosten voor hun rekening. Tegelijkertijd was het echter zo gesteld, dat deze onevenredigheid aan bijdragen aan het gemeenschappelijk belang onvermijdelijk verbonden was met het machtsverschil tussen de bondgenoten onderling. De Verenigde Staten waren nu eenmaal één van de twee grote mogendheden, en dat bracht 'verplichtingen' met zich. Bovendien bleef West-Europa voor de Verenigde Staten een aantrekkelijke eerste verdedigingslinie en uitvalsbasis in het geval van een gewapend conflict met de Sovjetunie. Het terugtrekken van Amerikaanse troepen uit Europa als teken van ongenoegen over het vermeende zwartrijdersgedrag van de Westeuropese mogendheden, zou niet alleen politieke kosten met zich brengen, in de vorm van een verder verslechterende relatie met de bondgenoten, maar ook militaire kosten. Het zou de Verenigde Staten dwingen tot grotere defensie-inspanningen op andere gebieden. Hoe dit ook zij, de Amerikaanse klachten en dreigementen vormden een van de manieren waarop duidelijk werd dat de positie van de Verenigde Staten ten opzichte van de Sovjetunie en West-Europa daadwerkelijk was verzwakt.

Détente en het dubbelbesluit - De Westeuropese lidstaten van de NAVO probeerden in de jaren zeventig op twee manieren de gevolgen van de relatieve achteruitgang van de Verenigde Staten te onderwerpen. Enerzijds door een politiek van toenadering te voeren tot de Sovjetunie en haar Oosteuropese satellieten (*détente*). Anderzijds door te trachten op een of andere manier de koppeling tussen de verdediging van West-Europa en die van de Verenigde Staten tot een automatisme te maken. Bij beide pogingen speelde de Bondsrepubliek, binnen de NAVO na de Verenigde Staten de mogendheid met de grootste conventionele troepenmacht en de meest ontwikkelde economie, een hoofdrol. Beide pogingen liepen uit op een mislukking.

Détente hield voor de Westeuropese landen in dat met behulp van goedkope kredieten en hoogwaardige technologie politieke concessies werden gekocht van het Oostblok. De politiek was voor een niet onaanzienlijk gedeelte gebaseerd op het bestaan van een bloeiende, inflatoire Westeuropese economie. Een dergelijke economie zou een willige afzetmarkt vormen voor de, dankzij westers kapitaal en westerse technologie sterk in kwaliteit gestegen, Oosteuropese producten en zou daardoor de Oosteuropese landen in staat stellen de valuta te verdienen om de, door de inflatie inmiddels sterk in waarde

gedaalde, leningen terug te betalen. De wereldwijde recessie die volgde op de tweede oliecrisis (1979) en het terugdringen van de inflatie in de Westeuropese landen, zorgden ervoor dat van deze hoopvolle verwachtingen niets terecht kwam, en de kapitaalstromen uit West-Europa spoedig opdroogden. Het waren deze economische ontwikkelingen, meer dan de Russische invasie in Afghanistan in december 1979 en het afkondigen van de staat van beleg in Polen in december 1981, die ervoor zorgden dat aan het begin van de jaren tachtig détente niet langer hoog stond op de politieke agenda's van de Westeuropese regeringen.

Wat de 'koppeling' betrof, de discussie hierover barstte in 1977 in alle hevigheid los. Vooral bij de Bondsrepubliek bestond grote bezorgdheid met betrekking tot de mogelijkheid dat de op dat moment aan de gang zijnde onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie in het kader van SALT II, zouden leiden tot een overeenkomst ten aanzien van strategische kernwapens die ten koste zou gaan van een geloofwaardige verdediging van West-Europa. De geloofwaardigheid van de Westeuropese defensie zou naar het idee van de Bondsrepubliek kunnen worden hersteld door het stationeren door de Verenigde Staten in Europa van zogenaamde 'long-range theater nuclear forces' (LRTNF), dat wil zeggen, raketten met kernkoppen met een voldoende reikwijdte om doelen in de Sovjetunie te treffen.

In de Verenigde Staten werd weinig enthousiast gereageerd op de Westduitse ideeën. Niettemin toonden de Verenigde Staten zich bereid hun bondgenoten tegemoet te komen. Een belangrijke reden hiervoor was het door de Sovjetunie begonnen moderniserings- en uitbreidingsprogramma van de Russische kernmacht voor de middellange afstand. Gezien het al bestaande Sovjetoverwicht op het gebied van de nucleaire wapens voor de middellange en korte afstand kon de waarde van dit moderniseringsprogramma voor de Sovjetunie feitelijk niet meer dan marginaal zijn. Maar in de gespannen sfeer die heerste aan het einde van de jaren zeventig tussen de bondgenoten onderling en tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie (mede door de snelle uitbreiding van de invloedssfeer van de Sovjetunie in de Derde Wereld), vormde het een uitdaging die de Verenigde Staten meenden niet onbeantwoord te kunnen laten.

Het dubbelbesluit van december 1979, dat inhield dat de NAVO zou overgaan tot het plaatsen van 108 Pershing II raketten in de Bondsrepubliek (ter vervanging van de verouderde Pershing IA raketten) en 464 'Ground-Launched Cruise Missiles' (GLCM's) in West-Duitsland, Groot-Brittannië, Italië, België en Nederland (de laatste twee landen maakten een voorbehoud) en dat tegelijkertijd een aanbod zou worden gedaan aan het Warschaupact onderhandelingen te beginnen over wederzijdse vermindering van de LRTNF, was uit het

oogpunt van de defensie-strategie van de NAVO weinig gelukkig. Zo had men, vanuit het idee dat de raketten de 'extended deterrence' zouden moeten versterken, met een geringer aantal raketten kunnen volstaan. Het gekozen aantal volgde veeleer uit de Westduitse eis dat de Bondsrepubliek niet het enige land zou zijn waar op de Sovjetunie gerichte raketten zouden worden geplaatst, aangezien anders de relatie van de Bondsrepubliek met de Sovjetunie te zwaar zou worden belast. Bovendien was de suggestie die uitging van het dubbelbesluit, namelijk dat de plaatsing van Pershing en GLCM een reactie was op de plaatsing van de SS-20 in tegenspraak met het oorspronkelijke doel de Amerikaanse strategische kernmacht nadrukkelijker te koppelen aan de verdediging van West-Europa.

Het aanbod van de NAVO te onderhandelen over de, wat na 1981 de 'longer-range intermediate-range nuclear forces' (LRINF, afgekort tot INF) werden genoemd, werd door de Sovjetunie na een aanvankelijke afwijzende reactie aanvaard. Aan de vooravond van de INF-onderhandelingen stelden de Verenigde Staten, in antwoord op een eerder door de Sovjetunie gedaan voorstel voor een moratorium voor wat betrof het stationeren van INF-wapens in Europa, de zogenaamde nuloptie voor. De Verenigde Staten zouden niet tot plaatsing van de Pershing II en de GLCM overgaan, indien de Sovjetunie haar SS-4, SS-5 en SS-20 raketten zou ontmantelen. De bondgenoten namen dit aanbod weinig serieus (dit gold ook voor de Sovjetunie). De desastreuze gevolgen van de nuloptie voor de geloofwaardigheid van de 'extended deterrence' waren zo evident, dat het Amerikaanse voorstel niets anders kon zijn dan een, overigens goed geslaagde, propaganda-stunt. De verbijstering in de Westeuropese hoofdsteden was dan ook groot toen de Verenigde Staten in oktober 1986, zonder voorafgaand overleg binnen de NAVO, tijdens de topconferentie met de Sovjetunie te Reykjavik besloot in te gaan op het Russische voorstel alle op de grond gestationeerde nucleaire wapens voor de middellange afstand te vernietigen voor wat het Europese strijdtoneel betrof. Ondanks toenemende protesten in Groot-Brittannië, Frankrijk en West-Duitsland, welk land in eerste instantie demonstratief weigerde zijn medewerking te verlenen aan het ontmantelen van de eigen Pershing IA raketten, zetten de Verenigde Staten hun politiek van toenadering tot de Sovjetunie door. Na langdurige onderhandelingen ondertekenden beide mogendheden in december 1987 het INF-verdrag, waarin de uitwerking en verificatie van de nuloptie werden geregeld.

Een Westduitse 'Alleingang'? - Het mislukken van de pogingen een koppeling te bewerkstelligen tussen de verdediging van West-Europa en de Amerikaanse strategische kernmacht, heeft de verhoudingen

binnen de NAVO er niet makkelijker op gemaakt. Met name de relatie tussen de twee belangrijkste partners in het bondgenootschap, de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek, is na Reykjavik ernstig verstoord geraakt. De Amerikaanse bereidheid met conventionele middelen en, indien nodig, met tactische nucleaire wapens het Westeuropese grondgebied te verdedigen, wordt ook na het INF-verdrag (en ondanks het aanhoudend krakeel rond 'burden sharing') door weinigen in twijfel getrokken. Het is echter uiterst twijfelachtig geworden of de Bondsrepubliek die bereidheid nog langer positief wenst te waarderen. De nuloptie lijkt de kosten van de verdediging van West-Europa eenzijdig te hebben afgewenteld op West-Duitsland en het is zeer de vraag of de Bondsrepubliek deze kosten zal willen dragen. Verder aanmodderen op de oude vertrouwde wijze, wat de meeste Westeuropese lidstaten van de NAVO ongetwijfeld zouden prefereren, is voor West-Duitsland niet aanvaardbaar. In dit kader moet ook het verzet worden gezien dat in de Bondsrepubliek na 1986 is gerezen tegen het in 1983 door de NAVO genomen besluit over te gaan tot het moderniseren van het bestaande arsenaal aan tactische nucleaire wapens. De leuze 'hoe korter de wapens, hoe doder de Duitsers' geeft exact het probleem weer waarmee de Bondsrepubliek wordt geconfronteerd. Met behulp van gemoderniseerde nucleaire wapens voor de korte afstand zullen de kansen op een succesvolle verdediging van West-Europa ongetwijfeld toenemen, maar het is West-Duitsland dat daarvoor de prijs zal moeten betalen. Teneinde te voorkomen dat de grondslag van de strategie van de NAVO stilzwijgend wordt gewijzigd van 'extended deterrence' in het afschrikken van de Sovjetunie door het vermogen met succes een conventionele verdediging te voeren, desnoods met het gebruik van tactische nucleaire wapens, dringt de Bondsrepubliek aan op een algehele herziening van de NAVO-strategie. Het formuleren van een dergelijk 'Gesamtkonzept' zou moeten zijn voltooid voordat tot modernisering van de nucleaire korte drachtwapens kan worden besloten. Het resultaat van deze ontwikkelingen is dat heden ten dage de Westerse oriëntatie van de Bondsrepubliek minder vanzelfsprekend is dan ooit tevoren. Een Westduitse 'Alleingang', het zoeken van toenadering tot de Sovjetunie teneinde de Russische dreiging weg te nemen, wat zou inhouden dat de Bondsrepubliek de NAVO en mogelijk de EG zou verlaten, lijkt voor het eerst een reële optie.

Conclusie

Het Westeuropes integratieproces heeft, na een aarzelend begin in de jaren vijftig onder druk van de Verenigde Staten en enkele successen in de jaren zestig, weinig vooruitgang gekend. Weliswaar is de beslis-

singsbevoegdheid van de deelnemende staten op verschillende terreinen ingeperkt, maar in alle gevallen waar dit is gebeurd, betreft het gebieden die met 'boter' te maken hebben (soms zelfs letterlijk) en niet terreinen die met 'kanonnen' van doen hebben. Op het gebied van vrede en veiligheid is integratie onmogelijk gebleken. De samenwerking die op dit terrein tussen de Westeuropese mogendheden tot stand is gekomen, vindt vrijwel volledig plaats binnen het kader van de door de Verenigde Staten overheerste NAVO. Twee zaken liggen aan deze ontwikkeling ten grondslag. In de eerste plaats het gegeven dat de Bondsrepubliek zich weliswaar heeft ontwikkeld tot de dominante mogendheid binnen het Westeuropese statensysteem, maar dat het Westduitse overwicht, mede ten gevolge van de Franse politiek, geen dusdanige proporties heeft aangenomen dat de Bondsrepubliek in staat zou zijn haar wil aan de andere staten in het systeem op te leggen. In de tweede plaats het feit dat geen van de Westeuropese mogendheden (en de Bondsrepubliek al helemaal niet) bij machte is zelfstandig een geloofwaardige afschrikking te creëren tegenover de Sovjetunie. Slechts door een koppeling van de verdediging van West-Europa aan de strategische kernmacht van de Verenigde Staten kan deze tot stand komen. De geloofwaardigheid van de doctrine van 'extended deterrence' lijkt echter door het afsluiten van het INF-verdrag definitief te zijn aangetast. Met als gevolg dat de vooruitzichten voor het Westeuropese integratieproces op het moment ronduit somber zijn. Zoals het er nu naar uit ziet, zullen de ontwikkelingen op het gebied van vrede en veiligheid ertoe leiden dat de gebleken geringe bereidheid van de Westeuropese mogendheden hun lot nauw met elkaar te verbinden nog kleiner zal worden.

Literatuur

- Ashton, S.R., *In search of détente. The politics of east-west relations since 1945* (Londen 1989).
- Baumann, C.E., ed., *Europe in NATO* (New York 1987).
- Bertram, C., 'Europe's security dilemma's', *Foreign Affairs* 65 (1987).
- Bethlen, S. en I. Volgyes, *Europe and the superpowers* (Boulder 1985).
- Blümel, W., R. Pethig en O. von dem Hagen, 'The theory of public goods: a survey of recent issues', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 142 (1986).
- Botti, T., *The long wait. The forging of the Anglo-American nuclear alliance, 1945-1958* (New York 1987).
- Boulding, K.E., *Conflict and defense* (New York 1962/1963).
- Bull, H., 'European self-reliance and the reform of NATO', *Foreign Affairs* 61 (1983).

- Calleo, D.P., 'NATO's middle course', *Foreign Policy* (1987/1988).
- Canby, S. en I. Dörfer, 'More troops, fewer missiles', *Foreign Policy* (1983).
- Carr, E.H., *The twenty years' crisis, 1919-1939* (Londen 1939/1964).
- DePorte, A.W., *Europe between the superpowers* (New Haven, 1978/1986).
- De Vree, J.K., ed., *Oorlog en vrede* (Alphen aan den Rijn 1982).
- Dougherty, J.E. en R.L. Pfaltzgraff Jr., *Contending theories of international relations* (New York 1981).
- Freedman, L., *The evolution of nuclear strategy* (Londen 1981).
- Freedman, L., 'NATO myths', *Foreign Policy* (1981).
- Goldstein, W. ed., *Fighting allies* (Londen 1986).
- Griffith, W.E., *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany* (Cambridge, Mass. 1978).
- Hanrieder, W.F., en G.P. Auton, *The foreign policies of West Germany, France and Britain* (Englewood Cliffs 1980).
- Head, J.G., 'Public goods and public policy', *Public Finance XVII* (1962).
- Jansen, M., en J.K. de Vree, *The ordeal of unity* (Bilthoven 1985).
- Joffe, J., 'Europe and America: the politics of resentment', *Foreign Affairs* 61 (1983).
- Joffe, J., 'Europe's American pacifier', *Foreign policy* (1984).
- Joffe, J., *The limited partnership* (Cambridge, Mass. 1987).
- Kaiser, K., G. Leber, A. Mertes en F.J. Schulze, 'Nuclear weapons and the preservation of peace', *Foreign Affairs* 60 (1982).
- Kennedy, P., *The rise and fall of the great powers* (New York 1987).
- Kissinger, H., 'Coalition diplomacy in a nuclear age', *Foreign Affairs* 42 (1964).
- Kissinger, H., 'NATO: The next thirty years', *Survival* 21 (1979).
- Laird, R.F., *The Soviet Union, the West and the nuclear arms race* (New York 1986).
- Layne, C., 'Atlanticism without NATO', *Foreign Policy* (1987).
- Lieshout, R.H., *Enige eerste principes van de politieke economie en hun toepassing op internationale vraagstukken* (syllabus) (Enschede 1988/1989).
- Mako, W.P., *U.S. ground forces and the defense of Central Europe* (Washington 1983).
- Mandelbaum, M., en S. Talbott, 'Reykjavik and beyond', *Foreign Affairs* 65 (1986/1987).
- Miller, S.E., ed., *Conventional forces and American defense policy* (Princeton 1986).
- Milward, A.S., *The reconstruction of western Europe 1945-1951* (Londen 1984).
- Morgenthau, H., *Politics among nations* (New York 1978).

- Olson, M., en R. Zeckhauser, 'An economic theory of alliances', *The review of economics and statistics* 48 (1966).
- Pierre, A.J., ed. *Nuclear weapons in Europe* (New York 1984).
- Richardson, J.L., 'Cold-war revisionism: a critique', *World Politics* 24 (1972).
- Schlesinger, J., 'Reykjavik and revelations: a turn of the tide?', *Foreign Affairs* 64 (1986).
- Schwartz, D.N., *NATO's nuclear dilemmas* (Washington 1983).
- Simonian, H., *The privileged partnership. Franco-German relations in the European Community 1969-1984* (Oxford 1985).
- Treverton, G.F., *Making the alliance work* (Houndmills/Basingstoke 1985).
- Walt, S.M., 'Alliance formation and the balance of world power', *International Security* 9 (1985).
- Waltz, K., *Theory of international politics* (Reading, Mass. 1979).
- Yergin, D., *Shattered peace* (Boston 1977).
- Yost, D.S., *France and conventional defense in Central Europe*, (Boulder 1985).